

Trond Stensland

Norges sjømilitære opprustning 1895–1902 og forholdet til Sverige

Det er i tidens løp blitt skrevet mye om Norges politiske historie i den svensk-norske unionens slutfase. Sentralt står her tilbaketog i konsulatsaken den 7. juni 1895, og de betydelige ringvirkninger det fikk i norsk politikk. I realiteten innebar nederlaget i 1895 at stortinget etter svensk press annullerte vedtaket om eget konsulatvesen, og godtok tosidige forhandlinger om utenriksstyret. Fordi forhandlingslinjen var et resultat av det mange så som trusler om maktbruk fra Sverige, skapte den et nytt politisk klima i Norge. Historieforskningen er i stor grad blitt konsentrert om dette politiske ”spill”, og av den grunn har flere sider ved de tiltak som politikken munnet ut i, kommet i bakgrunnen. En slik sak er Norges militære opprustning, den mest omfattende i fredstid noengang. Selv 100 år etter er lite gjort for nærmere å analysere resultatene av denne plutselige satsningen på forsvaret.

Emnet for denne artikkelen skal være den transformasjon av det norske forsvar, særlig sjøforsvaret, som forsvarspolitikken mellom 1895 og 1902 innebar. Forsvarets ledelse ble lagt om for å sikre bedre nasjonal kontroll, store summer til nytt materiell ble bevilget, marinens organisasjonsstruktur ble endret, og et nytt våpen, kystartilleriet, ble opprettet. Som vi skal se, er det gode grunner til å hevde at alt dette må sees som tiltak i hovedsak rettet mot Sverige. Litteraturen om perioden ser da også til vanlig opprustningen som en del av Venstres nye nasjonale program (som i praktisk politikk ble konsentrert om ”konsulatsaken”). Imidlertid er det bare i liten grad blitt undersøkt hvordan endringer i forsvarets organisasjon og materielle disposisjoner kan sies å være diktet av forholdet til unionspartneren. Den politiske debatt kaster lite lys over opprustningens egentlige hensikt. Det foreligger bare én større undersøkelse av forsvarspolitikken i unionens slutfase, foretatt av Olav Håkon Bjørnøy, og den konkluderer med at forsvarsdebatten ganske enkelt forstummet.¹ Forklaringen finner Bjørnøy i ønsket om en opprustning i det stille som ikke ble oppfattet som noen provokasjon i Sverige. Dette står i sterk kontrast til den strid det stod om forsvaret i tiåret før. Under forfatningskampen i begynnelsen av 1880-årene nådde forsvarsutgiftene et lavmål, allikevel mente mange venstremenn at de lå for høyt. Fra 1895 tok imidlertid Venstre initiativet til forsvarsbevilgninger som få år tidligere ville ha vært utenkelige. Bjørnøy ser en viktig årsak til dette i

Venstres holdning til konsulatsaken. Partiet ønsket, stikk i strid med sitt tidligere standpunkt, et effektivt forsvar som ville avholde Sverige fra å bruke militære trusler som pressmiddel i forhandlingene om utenriksstyret. Det var derfor også viktig at opprustningen ble raskt gjennomført. Hvor militært slagkraftig landet måtte bli for å kunne løse en slik oppgave ble ikke entydig definert, men det norske forsvaret måtte i det minste opp på et "rimelig nivå" i forhold til det svenske. Fordi Bjørnøys oppmerksomhet er konsentrert omkring forsvarspolitikken og Venstres nye holdning til denne, blir hans redegjørelse for den sjø- og landmilitære opprustning mer av oversiktskarakter.² Det synes allikevel klart at den undersøkelse av mer konkrete forsvarstiltak som her skal presenteres, i det vesentlige bekrefter Bjørnøys hovedsynspunkt: *Norge rustet for å motstå svensk aggresjon.*

Ingen kunne i 1895 være i tvil om Sveriges militære overlegenhet på alle områder, og det var derfor klart at en opprustning ville bli et tungt løft. Men hvis strategien lyktes, ønsket Venstre nye forhandlinger om hele det unionelle fellesskap, ikke bare konsulatsaken. Etterhvert fremstod det to mulige alternativer: *Reell likestilling mellom unionspartnerne eller en full oppløsning av fellesskapet.*

Når man skal vurdere intensjonene bak opprustningen, er det altså ikke uten videre mulig å lese disse ut av det politiske ordskifte, fordi det som oftest var svært lavmælt i forsvarssaker. Det skulle her være nok å nevne at flere vidtrekkende militære reformer ble enstemmig vedtatt av stortinget uten debatt. På den annen side må det sies at pressen, særlig den del av den som sognet til Venstre, var mer åpenhjertig i sin omtale av forsvarets oppgaver. Avisenes tale er derfor verd å merke seg der stortinget tiet. Men aviser har klare begrensninger som kilde, og jeg har derfor lagt størst vekt på å klarlegge hva viktige reformer innen militærvesenet faktisk innebar. Dette betyr at det omfattende planleggings- og utredningsarbeide som ble gjennomført i perioden står i sentrum.

Hovedtyngden av den norske opprustning skjedde i perioden 1895 til 1903. Den ble innledet med store ekstraordinære forsvarsbevilgninger i juli 1895, og var i det vesentlige over ved fullføringen av forsvarsverkene langs grensen mot Sverige. Byggingen av grensefestningene var trolig det enkeltiltak som i samtiden vakte størst oppmerksomhet. Det kan knapt ha vært noen som ikke skjønnte at de skulle avverge et angrep fra Sverige. Men grensefestningene var nærmest for toppen av et isfjell å regne. Deres militære verdi er høyst diskutabel, og langt større ressurser ble i perioden brukt til å styrke de øvrige deler av forsvaret.

Når denne artikkelen konsentrerer oppmerksomheten om den sjømilitære del av opprustningen, trenger det kanskje en forklaring: For det første var prioriteringen av sjøforsvaret en erkjennelse av at det lenge var blitt forsømt, og at den raske teknologiske utvikling i samtiden hadde gjort det materiell som tross alt fantes, umoderne. Det er neppe urimelig å hevde at de siste tiår av 1800-tallet representerte en revolusjon på sjøkrigsmateriellets område, som verden

over førte til en kraftig oppvurdering av sjøforsvarets militære betydning, (ofte omtalt som ”marinismen”). For det annet gjennomgikk den maritime del av Norges forsvar mer omfattende forandringer enn arméen på det organisatoriske plan.

Forhistorien³

Arméen hadde noen år tidligere (i 1888) fått en ny organisasjon som i hovedsak ble stående gjennom resten av unionstiden (med tillegg av 1897, 1899 og 1902). De forandringer som her ble gjennomført hadde som sitt fremste mål å redusere linjens (den del av de stående styrker som med stortingets samtykke kunne benyttes utenfor landets grenser) andel av arméen. Resultatet ble en sterkere vekt på lokalforsvaret, fordi landvernet ble kraftig styrket. I tillegg ble det organisert et nytt oppbud, landstormen, som var et rent hjemmevern med bare vernepliktige mannskaper. En av arkitektene bak arméreformene var stats- og forsvarsminister (og venstreleder) Johan Sverdrup, som var en konsekvent talsmann for et nasjonalt forsvar. Arméorganisasjonen av 1888 brøt da også klart med unionsforsvarstanken, som stod høyt i kurs på konservativt hold, og må sees som en forløper for Venstres unionsaktivistiske program. Noen økning av landforsvarets totale slagkraft representerte reformen i første omgang ikke, hovedhensikten var snarere å sikre at norske tropper skulle verne norsk territorium, og å gjøre forsvaret billigere ved å redusere antallet stående avdelinger. Det er dessuten klart at Venstre mislikte det nære forhold som Sverige, og ikke minst det svenske kongehus, hadde utviklet til Tyskland, og partiet ønsket ingen uthuling av nøytraliteten som kunne vikle de forenede riker inn i ”utenrikspolitiske eventyr”.

Fra 1890 økte forsvarsbevilgningene noe, og det ble gitt ekstraordinære midler til både arméen og til styrking av kystforsvaret. Det er rimelig å se denne nyvakte interessen for forsvaret i sammenheng med *Forsvarsforeningens* virksomhet. Denne organisasjonen ble stiftet i Kristiania i 1886, og fikk etter kort tid lokallag over hele landet. Foreningens fremste oppgave var å spre opplysning om forsvars- og utenrikspolitiske emner, og å samle inn penger til konkrete tiltak. Påvirkningen fra svensk forsvarsdebatt var påtagelig, og Russland ble her som i Sverige utpekt som den store trusel mot de forenede riker. Landenes nøytralitet og perifere beliggenhet var ikke lenger entydige garantier mot angrep, het det gjerne i foredrag og pamfletter. Selv om foreningen ønsket å stå utenfor partipolitikken, ble den oppfattet som nær knyttet til Høyres forsvarssyn, og la stor vekt på betydningen av et samordnet unionsforsvar.

Den norske Fredsforening, som hadde sitt utspring i Venstre og var en avlegger av den internasjonale fredsaktivisme, bidro også til øket oppmerksomhet om sikkerhetspolitiske forhold. Men i motsetning til Forsvarsforeningens appell om rustninger, så fredsvennene bindende mellomfolklige fredstraktater og nedrustning som eneste farbare vei. En moderne krig ville bli ført med alle

midler, og måtte for enhver pris unngåes.

Det kunne kanskje synes naturlig å se opprustningen fra 1895 som et resultat av forsvarsdebatten i tiåret før, men som vi skal se i det følgende, kan det neppe være hovedforklaringen. Dette betyr selvsagt ikke at Norges forhold til stormaktene og Europa ikke ble tillagt vekt, men opprustningen av sjø- og landforsvar må i det alt vesentlige sees som et svar på den krisen i unionsforholdet som oppstod i 1895.

For å belyse denne påstanden nærmere, har jeg valgt å undersøke noen sentrale resultater av den nye forsvarspolitikken som Venstre initierte. I de sakene som er nevnt nedenfor synes det anstrengte forholdet til Sverige å ha vært av særlig betydning for utviklingen.

- * Den nasjonale kontroll med forsvaret
- * Omorganiseringen av forsvarets ledelse
- * "Nasjonaliseringen" av offiserskorpset
- * Det nye kystforsvar
- * Marinens materielle fornyelse
- * Marinens mobilisering og operative planer

Den nasjonale kontroll med forsvaret

I konsulatsaken hadde Venstre i begynnelsen satset på en "beslutningslinje", fordi partiet valgte å se spørsmålet som et rent norsk anliggende. Tilbaketoget i 1895 ble derfor et foreløbig nederlag for den unionsfiendtlige kurs som partiet hadde slått inn på i 1891. Denne omleggingen var kommet etter flere år med strid rundt partiets sosialradikale profil, og Rolf Danielsen har i sitt verk *Det norske Storting gjennom 150 år*, utpekt unionsaktivismen som den nye drivkraften i Venstres politikk.⁴ Fokuseringen på nasjonale krav virket altså samlende innad, men beslutningen av 7. juni 1895 bragte Venstre opp i en krise som kunne ødelegge dets troverdighet som politisk aktør. Fordi en dristig unionspolitisk satsning var blitt stoppet av svensk "sabelrasling", innså man etterhvert behovet for å stå sterkere militært rustet foran de nye forhandlingene. Sverige måtte ikke én gang til kunne ty til våpentrusler som forhandlingsteknisk virkemiddel.

Venstres skifte av kurs i forsvarspolitikken tidfestes ofte til april 1895, da representanten Hans Rasmus Astrup i en tale i Stortinget sterkt beklaget Sveriges truende holdning i konsulatsaken. Astrup hadde tidligere trodd at landet hadde mistet sine stormaktsdrømmer og ønsket et likeverdig unionelt fellesskap. Praksis hadde imidlertid vist noe annet, og de svenske trusler overfor Norge kunne sette Grunnlovens § 1 (om landets frihet og selvstendighet) i fare.⁵

Det første bevis på at Venstre mente alvor kom i form av forslag om store ekstraordinære midler til forsvaret våren 1895. Disse påplussningene ble varmt

støttet av forsvarsminister Christian W.E.B. Olsson i Emil Stangs høyreregjering (som pga. unionskrisen ble sittende som forretningsministerium fra januar til oktober). Olsson skulle dessuten i hele sin statsrådstid vise seg som en pålitelig støttespiller for Venstres forsvarssatsning. Fra konservativt hold forøvrig var støtten mer forbeholden på grunn av prioriteringen av de nasjonale forsvarsbehov, men også Høyre og Moderate gikk inn for betydelige ekstramidler.

Men siden opprustningen hadde ett overordnet formål, var det av helt avgjørende betydning at forsvaret var under reell nasjonal kontroll. Fordi kongen var øverstkommanderende for forsvarsmakten, måtte derfor den konstitusjonelle kontroll med militære disposisjoner styrkes. Ifølge Grunnlovens § 28 kunne såkalte militære kommandosaker, i motsetning til vanlige forvaltningsaker, avgjøres av kongen etter foredrag av kommanderende general eller admiral, uten at de var blitt drøftet i statsråd. På Stortinget så mange dette som en uthuling av regjeringens myndighet, fordi viktige militære disposisjoner kunne iverksettes uten at den var blitt gjort kjent med dem.

I 1893 fattet stortinget det første av en rekke vedtak som i løpet av de følgende seks år medførte at kongen mistet sin reelle kommandomyndighet, og at den norske regjering fremstod som det øverste kommandoorgan. Det første skritt på denne veien ble tatt av stortinget etter regjeringsskrisen våren 1893. Foranledningen var at løse rykter om et mulig statskupp, ledet av kongen, hadde ført til spredte demonstrasjoner i Kristiania.⁶ For å stanse disse hadde kommanderende admiral sendt en avdeling kanonbåter fra marinestasjonen i Horten. Ordren var gått ut kommandovei, og regjeringen var ikke blitt orientert. Resultatet av denne såkalte "kanonbåtsaken" ble at stortinget samme høst, etter forslag fra Venstre, vedtok at militære kommandosaker for fremtiden skulle foredras av forsvarsminister eller et annet medlem av statsrådet. Samtidig ble de to militære referentstillingene i Stockholm inndratt, og kongen mistet dermed et viktig bindeledd til den norske forsvarsmakt. Militære saker ble etter dette foredratt for kongen av et medlem av den norske statsrådsavdelingen.⁷ Denne rekken av tiltak røpet ikke bare norsk misnøye med gjeldende regler, men også med kongens person. Oscar II's ønske om en sterk kongemakt lot seg vanskelig forene med den demokratiske utvikling i Norge. Norsk engstelse for kongelig maktmisbruk var heller ikke helt ubegrunnet, for eksempel har Folke Lindberg i *Kunlig utrikespolitikk* dokumentert at Oscar etter råd fra keiser Wilhelm II både overveiet bruk av krig og blokade mot Norge i 1895.⁸ Kongen var riktignok ambivalent på dette punkt, men kronprins Gustaf, som ofte fungerte som regent, var i 1895 tilhenger av krig mot Norge hvis ikke konsulatsaken fikk en tilfredsstillende løsning.⁹ I den svenske generalstab fantes det dessuten en *Fälttågsplan väst*, som skisserte "ett politisk försvarskrig för unionens upprethållande".¹⁰

Regjeringen var i 1895 sikret innsyn i alle saker som vedrørte forsvaret, men kongen skulle fremdeles fatte avgjørelsen i de militære kommandosaker. Nå gav imidlertid ikke Grunnloven noen entydig definisjon av hva kommandosaker var.

En klarere grenseoppgang mellom forvaltnings- og kommandosaker ble foretatt av stortinget i 1896 etter nok en episode der marinen var innblandet. I desember 1895 besluttet marineledelsen på kommandovei å sløyfe navnene på alle norske torpedobåter. Fartøyene skulle istedet få numre med like tall, fordi svenske torpedobåter skulle tildeles numre med ulike tall. Hensikten med denne forandringen var å forebygge eventuelle misforståelser under svensk-norske fellesoperasjoner. Da beslutningen ble kjent, vakte den mishag i venstrekretser, og Jørgen Løvland tok saken opp i Stortinget.¹¹ Han fremhevet skipsnavnenes betydning for "Folket og Landet og dets Historie", og advarte mot bestemmelser kommandovei som kunne gi den norske marine karakter av "unionsmarine".¹² Marinekommandoen måtte etter dette trekke forslaget, og stortinget vedtok nye regler for hva som var å anse som kommandosaker. Etter disse retningslinjene skulle bare forhold som gjaldt militære beordringer, disiplin, reglementer, instruksjoner og gjennomføringen av øvelser og operasjoner ansees som kommandosaker. Enhver sak som vedrørte forsvarets økonomi og organisasjon eller Norges forhold til fremmede makter, var å betrakte som en ren forvaltningssak.

Spørsmålet fikk sin endelige løsning to år senere da stortinget vedtok at kommandosakene igjen skulle avgjøres etter innstilling fra kommanderende general eller admiral. Men det må huskes at kommandosakene nå gjaldt utpreget interne forhold i militærvesenet, og at forsvarsministeren ikke alltid hadde de nødvendige detaljkunnskaper om disse.¹³

Omorganiseringen av forsvarets ledelse

Et ytterligere skritt på veien mot nasjonal kontroll med forsvaret ble tatt gjennom omorganiseringen av forsvarets ledelse i 1899. Arbeidet med denne reformen ble påbegynt i 1896 av en såkalt "kommandokomite", som ble oppnevnt av stortinget samme år. Denne komiteen, sammensatt av både offiserer og politikere, fikk et omfattende mandat som vedrørte både forsvarsledelsen, marinens organisasjon og kystforsvaret. De mange arbeidsoppgavene den ble pålagt gjorde at den måtte avgi tre separate innstillinger, hvorav forslagene til ny ledelsesstruktur i forsvaret utgjorde den første.¹⁴

Komiteen drøftet her flere mulige organisasjonsmodeller, men valgte å anbefale en løsning som innebar ytterligere politisk kontroll med forsvarsledelsen. De frittstående armé- og marinekommandoer ble foreslått integrert i departementets avdelinger for henholdsvis armé- og marinesaker. De øverstkommanderende for forsvarsgrenene ble på denne måten trukket inn i departementet som ledere for henholdsvis armé- og marinestyrelsen, to nyopprettede organer som begge skulle underordnes statsråden. Komiteen levnet liten tvil om siktemålet med deres modell: "Den vil endvidere skaffe fornøden Garanti mod Misbrug af Kommandomyndigheden og tillige Sikkerhed for, at den Mand, hvem det konstitutionelle Ansvar for Krigsvæsenet paahviler, ogsaa faar den Indflydelse, han ifølge sin Stilling bør have."¹⁵

Kommandokomiteén foreslo videre at det ble opprettet en generalstab for marinen, som i motsetning til arméen aldri hadde hatt noe slikt organ. En planleggingsstab ble sett som helt nødvendig på bakgrunn av den intensiverte opprustning innenfor sjøforsvaret.

Forslagene til nyorganisering av forsvarlets ledelse ble enstemmig vedtatt av stortinget i 1898, praktisk talt uten debatt. Marinen fikk også sin generalstab, og fordi denne saken ble ansett som særlig viktig, ble det opprettet et provisorisk generalstabskontor allerede samme år.¹⁶

De nye reformer skulle gjelde fra 1899, og innebar at kongens kommando-myndighet var brutt, formelt og reelt, i alle saker av betydning. Det er symptomatisk for denne saken at de få spørsmål som ble stilt rundt den under stortingsdebatten, gjaldt statsrådets innsynsrett. Formannen i Stortingets militærkomité kunne på dette punkt berolige alle engstelige: "Ingen viktig sag kan gaa til kongen, uden at forsvarsministeren kjenner den."¹⁷

"Nasjonaliseringen" av offiserskorpset ¹⁸

Et forsvar under parlamentarisk kontroll ville være av liten verdi hvis det ikke var ledet av en offisersstand som var lojal overfor storting og regjering. I Venstre ble det stilt mange spørsmålstegn ved offiserskorpsets nasjonale sinnelag. Det ble påpekt at det stort sett ble rekruttert fra de lag av befolkningen som sognet til Høyre, og at det var nære kontakter mellom det norske og det svenske offisersmiljøet. Forsvarsforeningens organ, *Værg dit Land*, så offisersstanden som "fuldt ud national",¹⁹ men store deler av venstrepressen mente at den var upålitelig og preget av "blaaugl patriotisme".²⁰ Nå lot det seg vanskelig gjøre å beordre offiserene til lojalitet mot land og folk. Venstre prøvde derfor systematisk å skape rammebetingelser for deres yrkesutøvelse som kunne passivisere de unionstro blant dem.

Allerede i 1894 vedtok stortinget å gjøre bevilgningene til militære reglementer og lærebøker avhengig av at Grunnlovens §§ 85 og 109 ble sitert i dem.²¹ Beslutningen ble begrunnet med at en rekke militære bestemmelser ikke var i tråd med Grunnlovens ånd. Det ble samme år også oppnevnt en kommisjon ("Midnattskommisjonen") som skulle føre tilsyn med forsvarlets beholdninger av våpen, ammunisjon og uniformseffekter.²²

Etter 1895 ble det lagt vekt på å utnevne offiserer som var lojale overfor storting og regjering til de viktigste nøkkelstillingene i forsvaret. Tidligere hadde det vært vanlig å følge ansiennitetsprinsippet ved alle ansettelser, men denne praksis ble forlatt, og kandidatene ble underkastet en grundig individuell vurdering.²³ Fordi yngre offiserer ofte hadde en mer tidsmessig utdanning og praksis enn de eldre, fikk man nå en helt ny generasjon inn i forsvarsledelsen. En del konservative miljøer stemplet disse utnevnelserne, ikke helt uten grunn, som politisk motiverte og som en hån mot den eldre garde av offiserskorpset.

Da kaptein Christian Sparre ble sjef for Sjøkrigsskolen i 1898 var det neppe

noen tilfældighet. Han var aktiv venstrepolitiker og en av de få offiserer som offentlig hadde kritisert Sveriges handlemåte overfor Norge i 1895.²⁴ I 1900 ble Sparre foreslått som ny forsvarsminister, men heftige svenske protester, blant andre fra kronprins Gustaf, førte til at han istedet ble statsråd i Stockholm.²⁵ Nå var det få som trakk Sparres faglige kvalifikasjoner i tvil, men det vakte betydelig oppmerksomhet da han året etter, bare 42 år gammel, ble utnevnt til kommanderende admiral. Like gammel var Jacob Børresen da han i 1899 ble utnevnt til kontreadmiral og første sjef for marinens nyopprettede generalstab. Børresen var riktignok medlem av Høyre, men ikke aktiv i rikspolitikken, og med en etterhvert meget klar nasjonal holdning i forsvarsspørsmål.

Høyremann var også general og forsvarsminister 1895–98, Christian W.E.B. Olsson. Men som statsråd viste han seg som en solid støttespiller for Venstres forsvarspolitik. Bjørnøy påpeker at kretser i Venstre faktisk var så tilfredse med hans innsats, at de ønsket at han skulle fortsette i Johannes Steens rene venstre-regjering. Så skjedde ikke, men hans etterfølgere i stillingen, arméoffiserene Peter Holst (1898–1900) og Georg Stang (1900–03), fulgte lojalt opp den kurs som Olsson hadde staket ut. Særlig viste Stang seg som nasjonal til fingerspissene, og om ham utbrøt en begeistret Bjørnstjerne Bjørnson: ”Arméen er endnu ikke blit styrt i national aand. Her er manden som ingen hensyn faar bort fra det.”²⁶

For Venstre var det et avgjørende poeng at forsvaret ble ledet av yngre, handlekraftige menn som følte at deres lojalitet lå hos storting og regjering, og ikke hos kongen. Et problem var imidlertid at manglende regler om aldersgrenser og pensjoner førte til at mange høyere offiserer ble sittende i sine stillinger til de var langt oppe i årene. Flere ledende stillinger var dessuten besatt av eldre menn som på grunn av sykdom eller andre forhold ikke maktet å fylle dem. Dette var særlig et problem for marinen, fordi den var under massiv oppbygging og i tillegg slet med en administrasjon som allerede i utgangspunktet var for liten. Det var for å råde bot på dette problemet, at stortinget i 1895 vedtok lover om aldersgrenser og pensjoner.²⁷ For at reglene skulle få den tilsiktede effekt, ble det understreket at bare de offiserer som aksepterte loven om aldersgrenser kunne regne med pensjon. Også denne reformen ble enstemmig bifalt av stortinget, selv om enkelte fant det betenkelig at pensjon skulle utbetales til offiserer som ikke hadde bidratt til pensjonskassen for tjenestemenn gjennom sin yrkeskarriere. En av Venstres gamle ”sparemenn” og få gjenværende forsvarsmotstandere, Peder Rinde, stemplet sogar ordningen som en premiering av udugelige offiserer.²⁸

Om Venstre så offiserskorpset som en potensiell fare for forsvarets effektivitet, var tilliten til det lavere befalet desto større. Underoffiserene ble i det vesentlige rekruttert fra de lag av befolkningen der partiet stod sterkt, og de hadde den daglige kontakt med de vernepliktige. Venstre ønsket derfor å styrke deres stilling og å utviske det påtagelige klasseskille som fantes mellom offiser og underoffiser. Selv om det ble iverksatt flere tiltak for å fremme en slik utvikling, synes disse bare å ha hatt en begrenset effekt. Noe gjennomslag for

underoffiserenes lønns- og avansementskrav var det ikke snakk om.²⁹

Alt i alt er det klart at den bevisste personalpolitikk som ble ført etter 1895 sørget for å skaffe nasjonalt innstilte menn til de fleste militære nøkkelstillinger. Dette må sees som en viktig forutsetning for at Venstre var innstilt på en videre utbygging av forsvaret.

Det nye kystforsvar³⁰

Forsvarskommissjonen av 1891, som ble oppnevnt av stortinget og finansiert av forsvarsforeningene, vurderte i sin innstilling (1892) kystforsvaret som den mest forsømte del av totalberedskapen.³¹ Dette forhold ble sett som så alvorlig, at kommisjonen gikk inn for befestning av en rekke strategisk viktige steder langs kysten. Slike tiltak ble sett som helt nødvendige hvis man under en krig skulle ha mulighet til å unngå blokade, ødeleggelse av kystbyer og infrastruktur og landsetting av tropper. I første omgang ble det igangsatt modernisering og utbygging av Oscarsborg festning ved Drøbaksund, det eneste kystforsvarsanlegg av militær betydning på dette tidspunkt. Etter 1895 ble imidlertid også forsvaret av andre kystavsnitt styrket. Hovedvekten ble lagt på kyststrekningen fra Kristiansand til Halden. På Odderøya og i Topdalsfjorden ved Kristiansand ble det anlagt befestninger som skulle beskytte byen. I Tønsbergområdet ble lagt ut minesperringer og bygget artilleristillinger som skulle kontrollere innseilingen til hovedstaden. Fordi marinens hovedstasjon i Horten, der mesteparten av flåten befant seg, var vanskelig å beskytte, ble Melsomvik vest for Tønsberg gjort til ny opplagshavn. Her ble det også opprettet depoter og et verksted. Ved Svelvik ble det anlagt batterier som skulle beskytte innløpet til Drammensfjorden. Oscarsborg fikk i tillegg til nytt artilleri og mineforsvar også landbatterier på østsiden av festningen. Ved Fredrikstad og Halden ble det lagt ut minesperringer.

Alle disse tiltakene ble gjennomført i løpet av få år innenfor det område som under en konflikt med Sverige ville bli den mest sannsynlige krigsskueplass til sjøs. Den fremste arkitekt bak opprustningen av kysten var forsvarsminister Olsson. Fra første stund staket han ut en kurs som etterhvert utviklet kystforsvaret til en ny etat. Bevilgningene til formålet ble imidlertid gitt over marinebudsjettet, og mange så disse oppgavene som en naturlig del av marinens virksomhet. Flertallet i kommandokomiteén foreslo da også i sin innstilling om saken at kystforsvaret ble underlagt marinen.³² Departementet og statsråden anbefalte allikevel at den nye etaten, kystartilleriet, ble underlagt arméen, og denne organisasjonsmodellen ble enstemmig vedtatt av stortinget i 1899.

Årsaken til denne overraskende beslutningen må sees i sammenheng med de daværende politiske forhold – å styrke kystforsvaret var en hastesak. Marinen var under oppbygging og omforming, og hadde ikke de organisatoriske og menneskelige ressurser som var nødvendige. Det hadde imidlertid arméen, som den klart største av forsvarsgrenene. Departementet ønsket ved sin løsning å

unnå alt som kunne forsinke saken, men åpnet for at marinen på et senere tidspunkt kunne overta ansvaret for kystartilleriet, hvis det skulle vise seg hensiktsmessig.³³ Et annet forhold som også kan forklare departementets valg, var at grensefestningene var under planlegging på dette tidspunkt, og at det ble sett som ønskelig at alle festninger ble underlagt samme etat.

Planleggingen av det nye landforsvaret i Østlandsområdet ble forestått av den såkalte "Befestningskomitéen", oppnevnt av Johannes Steens venstre-regjering i 1899.³⁴ Senere forsvarsminister Georg Stang var her den drivende kraft. Selv om komitéens oppgaver gjaldt landjorden, prøvde den å se forsvaret av Oslo og Østlandet som et større hele. Det ble derfor fastslått at et effektivt vern av dette området måtte bestå av en kjede av forsvarsverker som omfattet land- og kystbefestninger, minesperringer, landtropper og marinefartøyer. I en krig med Sverige ville utvilsomt erobring av hovedstaden, gjennom en kombinert sjø- og landoperasjon, være fiendens fremste mål. Om ikke opprustningen av kystfestningene og marinens fartøysmateriell utelukkende kan sees som rettet mot Sverige, er det vanskelig å se det totalperspektiv som befestningskomitéen anlegger som noe annet enn en plan for å stanse mulig svensk aggresjon. Det kan i denne sammenheng også være verd å nevne at marinens generalstab ved århundredskiftet hadde planer om et kanonbåtforsvar på Mjøsa og i Øyeren, fordi Mjøsdistriktet og området øst for hovedstaden ble sett som svake punkter i forsvaret av Østlandsområdet.³⁵

Marinens materielle fornyelse ³⁶

Den norske Grunnloven åpnet som nevnt for at deler av arméen i krig kunne delta i fellesoperasjoner med Sverige. Noen tilsvarende bestemmelse fantes ikke for marinen. Tore Prytz Dahl påpeker imidlertid i sin undersøkelse av marinens byggeprogram i tiden 1889–1895 at da det rundt 1870 ble bygget fire pansrede monitører, ble det bestemt at disse, i tillegg til sine oppgaver i det nasjonale forsvar, også var å betrakte som en norsk sjømilitær kontribusjon til unionsforsvaret. Dette var før skandinavismens skibbrudd, og Dahl understreker at det her dreide seg om et selvpålagt norsk bidrag.³⁷ Den teknologiske utvikling gjorde imidlertid at monitørene fort ble umoderne, og det ble etterhvert behov for å erstatte dem, og dermed unionskontribusjonen, med andre fartøyer. Emil Stangs konservative regjering foreslo i 1889 å bygge panserskip av den svenske "Svea"-type (i første omgang ett), men forslaget falt på grunn av motstand fra Venstre. Sommeren 1895 vedtok stortinget å bygge to panserskip, men nå med Venstre som pådriver. Tre år senere ble det vedtatt å bygge ytterligere to fartøyer. Alle disse skipene var av "Svea"-klassen, men de hadde større fart og kraftigere bestykning enn sine svenske motstykker, dessuten var all tale om deres rolle som unionskontribusjon forstummet. Alle panserskipene ble bygget i Storbritannia, men i anbudsfasen henvendte departementet seg også til svenske verft, til høylydt protest fra venstrepressen. At fartøyene ikke

kunne bygges ved Marinens Hovedverft i Horten, kom som en stor skuffelse for mange. Verftet hadde stort behov for oppdrag, men satt hverken med den nødvendige dokkapasitet eller teknologiske kompetanse. En omfattende modernisering var på trappene, men departementet ønsket ingen utsettelse av byggingen. Panserskipene slukte hele 2/3 av de samlede nybyggingsbudsjetter i årene 1895–1902,³⁸ men behovet for raskest mulig levering skjøyv hensynet til hjemlig industri i bakgrunnen.

Valget av navn til de fire panserskipene bar slett ikke bud om fornyet interesse for unionsforsvaret. De to første ble kalt "Tordenskiold" og "Harald Haarfagre". Kong Oscar protesterte i et personlig brev til statsråd Olsson både mot "Tordenskiold" og regjeringens andre opprinnelige navneforslag, "Curt Adeler", siden det dreide seg om to nordmenn som begge hadde deltatt i kriger mot Sverige. Striden endte med at "Curt Adeler" ble strøket, og erstattet av det mindre kontroversielle navnet "Harald Haarfagre".³⁹ Navnene på de to siste panserskipene, "Norge" og "Eidsvold", hadde trolig en signaleffekt som ikke trenger noen nærmere kommentar.

Nå kunne det kanskje synes naturlig å fordele disse store sjøgående fartøyene på flere avsnitt av norskekysten, men alle slike forslag ble energisk motarbeidet av sjefen for marinens generalstab, admiral Børresen. Han insisterte på å holde dem samlet i Oslofjorden som kjernen i en større flåteavdeling kalt "Skagerakeskaderen".⁴⁰ Nok en prioritering av forsvaret i Østlandsområdet. Den øvrige tilvekst til marinens kampskip bestod av et stort antall torpedobåter av forskjellige vektklasser tilpasset operasjoner i skjærgården og i trange farvann. I tillegg ble flere eldre fartøyer modernisert. Valg av fartøystyper var selvfølgelig i noen grad diktert av den teknologiske utvikling, men det er også klart at det ble lagt avgjørende vekt på å skaffe materiell som var fullt på høyde med det svenske.

Marinens mobilisering og operative planer

De mange tiltak som ble gjort for å styrke marinens beredskap og effektivitet etter 1895, ser ut til å være et direkte resultat av krisen i forholdet til Sverige. Som nevnt var fartøysmateriellet umoderne og mangelfullt i begynnelsen av 1890-årene, men mange vurderte uerfarne mannskaper og manglende mobiliseringsrutiner som et vel så alvorlig problem. Da unionskrisen var under oppseiling ble det derfor i november 1894 opprettet en komité som skulle utarbeide nye bestemmelser for den sjømilitære mobilisering. De nye retningslinjer forelå i 1896, og la stor vekt på en samordning av sjø- og landmilitære operasjoner for å styrke den totale beredskap.⁴¹ I praksis ble forsvaret av Sør-Norge tillagt størst vekt, og mesteparten av materiellet foreslått brukt her. Marinen hadde på denne tid ennå ingen generalstab, og komitéen avholdt av den grunn en lang rekke møter der man også drøftet mange saker som lå utenfor dens egentlige mandat. Blant annet forslag til utrustning av fartøyer, endringer

i befalsutdannelsen og utbygging av det faste kystforsvar. Flere av disse tankene ble senere fulgt opp av generalstabten, etter at denne ble provisorisk opprettet i 1898. Den nye organisasjonsstruktur for marinen (1901), utarbeidet av kommandokomiteén, la opp til en ytterligere effektivisering av mobilisering-en.⁴² Førstegangstjenesten ble utvidet fra 70 dager til 6 måneder (komiteen foreslo opprinnelig ett år, men i Stortinget strakk man seg bare til halvparten), opplæringen ble forbedret og kun de mannskaper det var behov for ble innkalt.

Et annet tiltak som er av interesse i beredskapssammenheng er opphevelsen av den såkalte "fireskipsregelen". Dette var en bestemmelse som gav inntil fire utenlandske krigsfartøyer lov til å oppholde seg i norsk havn uten spesiell tillatelse. Etter at nye regler ble innført i 1899, måtte alle fremmede krigsskip som ønsket adgang til norske havner innhente tillatelse. At også svenske fartøyer i denne forbindelse ble definert som fremmede, er verd å merke seg, og det er da heller ikke tvil om at tiltaket først og fremst var rettet mot Sverige.

De svenske reaksjoner på den nye norske forsvarssatsning er et emne som kunne fortjene nærmere undersøkelse. At den på noe tidspunkt fra svensk hold ble sett som et bidrag til unionsforsvaret kan imidlertid utelukkes. Kong Oscars reaksjon var fra første stund negativ. Om de første forsvarsbevilgningene som ble gitt etter 7. juni 1895, skrev han i sine memoarer: "Redan här visade sig en förändrad stämning i krigersk riktning, och av den forna 'spare-tanken' hördes intet."⁴³

De kanskje alvorligste anklagene mot norsk forsvarspolitik ble fremsatt av flere svenske aviser i 1899. I artikler i *Stockholmstidningen*, senere også i *Dagens Nyheter* og *Göteborgs Handel & Sjöfartstidning*, ble det hevdet at Norge i hemmelighet hadde brukt jernbanebevilgninger til forsvarsformål. Ryktene skyldtes trolig noen uvanlige budsjettdisposisjoner, men *Dagbladet*⁴⁴ mente at de var klekket ut på svensk militært hold for å øke forsvarsbevilgningene i Sverige. Etter at marinens generalstab ble fast etablert i 1899, tok den fatt på utarbeidelsen av en ny flåteplan til erstatning av den gamle fra 1877.⁴⁵ Sistnevnte, som la hovedvekten på lokalforsvaret langs kysten, ble i praksis forlatt i 1895 i og med byggingen av de første panserskipene, som denne planen ikke regnet som noen aktuell fartøystype. Planen manglet imidlertid på dette tidspunkt mye på å være gjennomført. Til tross for at den hadde fått tilslutning fra et flertall i Stortinget i 1877, ble den ikke fulgt opp med de stipulerte bevilgninger.

Generalstabens nye plan forelå i 1900, og er i vår sammenheng et interessant dokument.⁴⁶ Departementet hadde tidligere understreket behovet for en samlet veiledende ramme for marinens materiell og operative virksomhet, og den nye planen var langt mer analytisk enn den foregående (som i første rekke så på fordelingen av materiellet). De vurderinger som flåteplanen av 1900 la til grunn, synes klart å utpeke Sverige som en potensiell militær trusel. Materiellbehov og fordeling ble vurdert på bakgrunn av en inngående drøftelse av de forskjellige kystavsnitts strategiske betydning. Kyststrekningen fra svenskegrensen til Kristiansand ble utpekt som det viktigste området, og sentralt i forsvaret her

stod den tidligere nevnte ”Skagerrakeskadre”. Denne avdelingen, bestående av marinens største og mest moderne fartøyer, hadde som sin fremste oppgave å avverge blokade av viktige havner, og å forhindre landsetting av fiendtlige tropper. Som nevnt var det vanlig å anta at et svensk angrep på Norge ville komme i form av en kombinert sjø- og landoperasjon rettet mot hovedstaden, og det er tydelig at planen så et slikt scenarium som det mest aktuelle. Få år tidligere, rundt 1890, var det i debatter og foredrag blitt understreket at forsvaret av Nord-Norge måtte opptrappes kraftig, hvis det skulle være mulig å motstå russisk aggresjon i dette området. Generalstaben syntes i sine vurderinger å nedprioritere forsvarsoppgavene i nord. Forsvaret av byene i området ble karakterisert som meget vanskelig: ”Bodø og Tromsø kan ikke forsvares for nogen for os overkommelig Sum ved Batterier paa land eller Minelinjer.” Særlig enklere var ikke forholdene på strekningen mellom Tromsø og Vardø: Afsnittet er saa aabent og kræver saa Sødygtighed (...), at man ikke vover at foreslaa noget særligt flydende Forsvar for denne Kyststrækning.⁴⁷ Det ble riktignok ikke sagt i klartekst, men det kan knapt herske tvil om at faren for et russisk angrep i nord på dette tidspunkt ble sett som beskjeden, selv om det i 1898 ble innført verneplikt i de tre nordligste fylkene Nordland, Troms og Finnmark.

Marinens reguleringskommisjon, en bredt sammensatt komité som blant annet fungerte som departementets rådgiver i tekniske spørsmål, hadde lenge etterlyst en oppdatert plan for flåten. Enkelte av dens medlemmer hadde antydnet at byggevirkosomheten etter 1895 hadde kunnet ta en ny retning diktert av ”extraordinære politiske Forholde”,⁴⁸ nettopp fordi ingen plan forelå. Flere av medlemmene hadde trolig sett for seg rammer som ville bevare kontinuiteten i flåtepolitikken. Da den nye planen ble forelagt kommisjonen til uttalelse, overrasket den åpenbart mange. Flere kritiserte den for ensidig prioritering av forsvaret i landets sørøstlige deler. Det ble også etterlyst retningslinjer som var mer generelle og tok stilling til flere mulige krigsforløp. Generalstabssjef Børresen, som var den drivende kraft bak planen, tok den imidlertid i forsvar og karakteriserte den som resultatet av en grundig avveining mellom geografiske, taktiske og økonomiske forhold. Børresen så det som et viktig poeng at et fattig land som Norge bare kunne skape et troverdig forsvar ved å ruste seg mot de trusler som syntes mest reelle.

Flåteplanen av 1900 la opp til en videreføring av den praksis som ble etablert etter 1895, det vil si bygging av panserskip og torpedobåter.

Sluttord

Til tross for merkbar varsomhet i forsvarsdebatten i unionens siste tiår, kan det vanskelig herske tvil om den norske opprustnings ene overordnede formål: å avvise et svensk angrep. Som vi har sett, ble ikke bare forsvaret betydelig materielt styrket, det ble også omdannet til et organ som fullt ut var underlagt

parlamentarisk kontroll. Opprustningens startfase faller sammen med unionskrisen i 1895 og den svenske "sabelrasling". Ser vi på forholdene ute i verden, er det ingenting som skulle tilsi at Norges sikkerhet var akutt truet. De konflikter som fantes på dette tidspunkt var av regional karakter og pågikk langt fra vårt land. Frykten for russisk aggresjon fikk aldri det samme fotfeste i Norge som i Sverige, selv om den fra midten av 1880-årene var å finne på den politiske dagsorden. Utover i 90-årene syntes imidlertid debatten å ebbe ut, til tross for at den fikk et oppsving som en følge av russifiseringen i Finland mot slutten av tiåret. Selv om Venstre ikke avviste at farer kunne lure på mange hold, så var det allikevel forholdet til Sverige som var det sentrale. Med sjelden åpenhjertighet proklamerte *Dagbladet* den 10. august 1900: "Sandheden er, at den nærmeste Fare truer os fra Sverige, og vor nærmeste nationale Opgave er at vinde frem til fuld Selvstændighed i Forholdet til dette Land". Hverken den russiske fare eller det nære svenske forhold til Tyskland kunne endre dette målet:(...) vi lar os ikke drive paa med Enhedsbestræbelserne ved Skræmsler om Fare fra Øst og Syd."

Byggingen av grensefestningene i 1903 ble den siste kraftanstrengelse blant mange ekstraordinære forsvarstiltak etter 1895. Etter dette syntes det å herske bred enighet om at Norge hadde tilstrekkelig militær styrke til klarere å hevde sine politiske krav overfor Sverige. De siste par år av unionen var da også preget av arbeidet for å sikre en bredest mulig politisk samling i unionsspørsmålet. Særlig viktig i denne sammenheng var organiseringen av en borgerlig blokk under navnet "Samlingspartiet".

Unionsoppløsningen i 1905 forløp fredelig, selv om den dramatiske fase av Karlstad-forhandlingene førte til mobilisering på begge sider. For marinens del førte dette til at en "Skagerakeskadre" ble organisert i september. Sjefen for denne avdelingen, admiral Jacob Børresen, ønsket en pågående norsk strategi hvis det ble krig. Kommanderende admiral Christian Sparre krevde imidlertid en viss tilbakeholdenhet for ikke å avskjære fartøyenes kontakt med basen ved Tønsberg. Denne uenigheten utviklet seg etterhvert til en permanent konflikt som fikk navnet "Admiralstriden". Saken ble først løst da begge aktører, etter en rettsak, søkte avskjed i 1909.⁴⁹

Det militære styrkeforhold mellom Norge og Sverige i 1905 gikk klart i svensk favør, men forskjellen var allikevel betraktelig mindre enn ti år tidligere.

Sveriges "seier" i konsulatsaken i 1895 og den svenske politikk overfor Norge i de følgende år bidro altså til at unionens fundament etterhvert smuldret bort. Stadig flere nordmenn betraktet forhandlingslinjen som en seigpining av et allerede døende fellesskap. Da mellomrikslovene, som mange konservative så som det viktigste økonomiske argument for foreningen, ble oppsagt av Sverige i 1895, mistet unionen de mest trofaste av sine støttespillere. Høyrelederen Francis Hagerup mente sogar at dette trekket innebar å kutte den økonomiske livsnerve mellom landene. På mange måter gikk kanskje unionen under et decenium før den ble formelt oppløst.

Noter

1. Bjørnøy, Olav Håkon, *Forsvarspolitik og unionspolitikk. Venstres opprustningspolitikk 1895–1905*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1952, ss. 219–222.
2. I Bjørnøys undersøkelse blir den sjømilitære opprustning behandlet i kap. III under pkt. 5: *Gjenreisningen av sjø- og kystforsvaret*, ss. 59–83.
3. Fremstillingen bygger her hovedsaklig på følgende litteratur: Christophersen, Bjørn, *Forsvarets plass i norsk historie*, Oslo 1976, ss. 28–31. Holm, Terje H., *Hærdningen av 1888*. I *Forsvarsmuseets årbok 1988*, Oslo 1988, ss. 7–22. Lund, Jann T., Norges Forsvarsforening. I *Forsvarssak er fredssak*, Oslo 1986, ss. 23–36. Mjeldheim, Leiv, *Folkerørsla som vart parti – Venstre frå 1880åra til 1905*, Bergen 1984, ss. 131–134.
4. Danielsen, Rolf, *Det norske Storting gjennom 150 år*, bd. II (1870–1905), Oslo 1964, ss. 305–310.
5. *Grunnloven av 1814* § 1, første ledd: ”Kongeriget Norge er et frit, selvstændigt, udeleligt og uafhændeligt Rige.” En fremstilling av opprustningens startfase finnes i: Sevåg, Reidar: *Statsråd H. R. Astrup*, Oslo 1967, ss. 220–227. Forsvarsdebatten i 1895 er også behandlet i en hovedfagsoppgave av Tore Prytz Dahl: *Unionsforsvar eller nasjonalt forsvar? Spørsmålet om nye panserskip til marinen 1889–1895*, Universitetet i Oslo 1963, trykt i *Sjøfartshistorisk årbok 1967*, Oslo 1967, ss. 141–181.
6. Kong Oscar omtaler disse begivenhetene nærmere i *Mina memoarer* bd. II, Stockholm 1961, ss. 305–317.
7. Godø, Reidar, *Forsvarets ledelse fra union til allianse. En fremstilling av norsk forsvaretspolitikk 1885–1985*. I *Forsvarsstudier* nr. 1, Oslo 1989, ss. 30–42.
8. Lindberg, Folke, *Kongelig utenrikspolitikk*, norsk utgave ved Reidar Vold, Oslo 1950, ss. 161–166.
9. Hildebrand, Karl, *Gustaf V*, Stockholm 1945, s. 210.
10. Generalstabssjef Ernst von der Lanckens karakteristikk av planen, gjengitt i *Verdens Gang* 7. juni 1980.
11. Danielsen, Rolf (red.), *Protokoll for Venstres stortingsgruppe* bd. I, Oslo 1975, s. 66.
12. *Stortingstidende* 1896, s. 1653.
13. *Illustreret Norsk Konversationsleksikon* bd. IV, Kristiania 1910, s. 1282.
14. *Indstilling angaaende organisationen af armeens og marinens øverste styrelse fra komiteen til behandling af kommandoforholdenes ordning m. v.*, datert 2. april 1897. Bilag til stortingsproposisjonen i saken (nr. 69, 1898–1899).
15. Op. cit. s. 6.
16. Stortingsproposisjon nr. 83, 1898. *Ang. Bevilgning til midlertidig Opsætning af et Generalstabskontor ved Marinekommandoen fra 1ste Oktober 1898*.
17. *Stortingstidende* 1898–1899, s. 1807.
18. Det finnes ingen sammenhengende fremstilling av dette emnet, men visse sider av det behandles i Bjørnøys undersøkelse ss. 38–59. Se også Graff/Gulbransson: *Forsvarsforeningen i Norge i femti år 1886–1936*, ss. 261–65.
19. Emnet ble drøftet i flere artikler i nr. 5 og 6, 1899.
20. Med dette mente man at mange av offiserene først og fremst var lojale overfor kongen. Se *Dagbladet* 25. april 1896.
21. *Grunnloven av 1814*, § 85: ”Den der adlyder en Befaling, hvis Hensigt er at forstyrre Storthingets Frihed og Sikkerhed, gjør sig derved skyldig i Forræderi mod Fædrelandet.” § 109, første ledd: ”Enhver Statens Borger er i almindelighed lige forpligtet, i en vis Tid at værne om sit Fædreland, uden Hensyn til Fødsel eller Formue.” Se T.P.Dahls undersøkelse s. 119.
22. Haffner, Harald, *Innstillinger og betenkninger* bd. II, Oslo 1926, s. 446.
23. Dette ble ikke sagt eksplisitt, men fremgår klart av de utnevnelser som ble gjort.
24. I en artikkel i *Dagbladet* 26. januar 1895 hadde Sparre hevdet at Norge måtte reagere

mer bestemt overfor Sverige, ellers kunne andre land tro at en svensk invasjonshær bare var et ønsket ordensvern. Sparre ble kort tid etter ilagt en alvorlig reprimande for dette utspillet.

25. Castberg, Johan, *Dagbøker* bd. I (1900–1917), Oslo 1953, s. 5.
26. Bjørnson, Bjørnstjerne, *Selvtændighedens Æresfølelse*, Bergen 1974, s. 166.
27. Stortingsproposisjon nr. 99, 1895.
28. *Stortingstidende* 1896, s. 421.
29. At Venstre ikke lyktes på dette punkt fremgår for eksempel av Juliusen, Mastberg m.fl.: *Beretning om Marinens Underofficersforenings Virksomhet 1880–1905*, Horten 1930, ss. 65–68.
30. Litteraturen om emnet er ytterst sparsom. Her kan nevnes *Ved kystartilleriets 50-årsjubileum som eget våpen*, Oslo 1949, ss. 3–22. og *Sjømilitære Samfunds kalender 1814–1964*, Horten 1965, ss. 508–514.
31. *Betænkning af 11te Februar 1892 fra den ved kgl. Resol. af 11te Juli 1891 nedsatte Forsvarskommission*. Trykt som bilag til stortingsproposisjon nr. 79, 1892.
32. *Indstilling angaaende det faste kystforsvars organisation fra komitéen til behandling af kommandoforholdenes ordning m. v.*, datert 12. februar 1898. Trykt som bilag til stortingsproposisjon nr. 69, 1898–1899.
33. Stortingsproposisjon nr. 85, 1898–1899.
34. *Befæstningskomitéen for sikring af tilgangene til Kristiania af 1899*. Hemmeligstemplet innstilling i to deler, Kristiania 1901. Et viktig totalperspektiv trekkes opp i del 1, ss. 41–42.
35. Moen, Stein, *Kanonbåter på Øyeren og Mjøsa*, upublisert artikkel, Marinemuséet Horten.
36. En detaljert redegjørelse for moderniseringen av materiellet finnes i Eidem, O. og Lütken, O.: *Vor Sømagts Historie*, Kristiania 1905, ss. 625–662.
37. T.P. Dahls undersøkelse ss. 69–72.
38. Sparre, Christian, *Norges sjøforsvar 1814–1914*, Kristiania 1914, ss. 848–849.
39. Brev datert 17. november 1896. Olssøns privatarkiv i Riksarkivet.
40. Børresen understreket dette i en rekke sammenhenger, blant annet i sin dagbok (bd 1, 23. februar 1901) som finnes i Riksarkivet.
41. *Innstilling fra marinens mobiliseringskomité av 1894*, datert 12. mars 1896 (uttrykt), Riksarkivet.
42. *Indstilling angaaende forandringer i den norske marines organisation fra komitéen til behandling af kommandoforholdenes ordning m. v.*, datert 18. mai 1899. Trykt som bilag til stortingsproposisjon nr. 80, 1899–1900.
43. Oscar II, *Mina memoarer* bd. II, Stockholm 1961, s. 410.
44. *Dagbladet* gjengav og imøtegikk disse påstandene i artikler 2. 5. og 7. april 1899.
45. Planen er nærmere presentert hos T.P. Dahl ss. 53–65.
46. Marinens generalstabs flåteplan av 1900 var hemmeligstemplet og ble ikke trykt (bortsett fra visse materieloversikter). Finnes gjengitt i *Forhandlingsprotokoll for marinens reguleringskommisjon 1895–1922*, sammen med kommisjonens vurderinger av den. (Riksarkivet)
47. Reguleringskommisjonens forhandlingsprotokoll s. 134.
48. Op. cit. s. 30. Det kan neppe herske tvil om at det er forholdet til Sverige man her har i tankene.
49. Munthe, Gerhard, 1905. Fred eller krig. *Historisk Tidsskrift* nr. 2, 1980, ss. 164–175.